

Генерал-пуковник у пензији **САВО ОРОВИЋ**

БИТКА НА СУТЈЕСЦИ

Осврт поводом петнаестогодишњице

*„Како си брза и ледена, водо,
Како си стрма и врлетна, реко,
Како си скупа, жуђена слободо.
Како је тешко сад прећи преко“.*

Т. Младеновић

I

У новембру 1942 године у немачкој Врховној команди у Растенбургу (Источна Пруска), Хитлер је имао састанак са командантом Југоистока генерал-пуковником Лером и поглавником т.зв. Независне Државе Хрватске Антом Павелићем, на коме је донета одлука да се изврши нова офанзива на нашу ослобођену територију у циљу угушења Народноослободилачког покрета. Али, пошто ни у овој Четвртој, толико припреманој офанзиви (Операција „Вајс“) непријатељ није успео да оствари свој циљ, он је после непуна два месеца отпочео нову, Пету офанзиву. Предузимањем ове офанзиве непријатељ нам је такоређи отео из руку велику победу коју смо на крају Четврте офанзиве постигли у Херцеговини и Црној Гори и осујетили даљи покрет у правцу Србије. То нас је болно погодило, а то би и сваку другу војску, под овако тешким околностима (изнуреност, глад, оптерећеност са око три хиљаде рањеника и болесника, суровост и пасивност терена) депримирали и деморалисали. Али су наши борци, сви добровољци и револуционари, били решени на све. На сваког од њих могло би се применити оно Мажуранићево „Бој се онога, тко је вико без голема мријет јада“. Они су били већ прекаљени у толиким борбама и тешкоћама и опијени победама да им ништа није могло поколебати одушевљење и веру у коначну победу.

Ласкава признања, којих је било доста са разних страна, долазак енглеске војне мисије у самом почетку непријатељске офанзиве, уз знања о победоносном наступању Савезника на оба фронта — Источном и Афричком — давало нам је моралну подршку да лакше издржимо у изузетно тешкој и скоро безизлазној ситуацији, у којој ћемо се наћи стегнути у непријатељском обручу више од месец дана.

Команданту немачких трупа у Хрватској генерал-потпуковнику Литерсу за извршење операције „Шварц“ стављене су на располагање знатне снаге¹⁾ чије је целокупно бројно стање износило око 120 хиљада људи са свим савременим наоружањем, богатом опремом и обилном исхраном.

План непријатеља види се из извештаја генерала Литерса, који каже: „План је био срачунат на то да се униште јаке непријатељске снаге, за које се претпостављало да се налазе на простору Невесиње — Калиновик — Билећа, односно да се потисну на црногорски планински плато, док су снаге које су нападале са севера и истока имале задатак да постигну повољне запречне линије ради спречавања непријатељског продора према Србији. У току операција је, по наређењу Врховног команданта Југоистока, слабљењем нападног фронта, према Никшићу бачена јака борбена група из 7 СС дивизије „Принц Еуген“ са задатком да спречи повлачење непријатељских снага ка југу. У даљем току операција требало је затворити обруч, сузити га и онда нападима уништити непријатеља у обручу.“²⁾

Из задатака који су добиле немачке јединице види се њихов план за оперативно окружење наших снага и идеја концентричног наступања на слободну територију у циљу стезања тактичког обруча. Италијанске дивизије „Тауриненсе“ од Пљевља, „Венеција“ од Бера и „Ферара“ од Данилова Града употпуњавале су тај обруч са истока и југа. За већу сигурност Немци су са Источног фронта преба-

¹⁾ У операцији су учествовали: 118 ловачка дивизија, 7 СС дивизија „Принц Еуген“, 1 брдска дивизија, 369 дивизија, Група „Лудвигер“, пук „Бранденбург“, 659 моторизовани батаљон, 4 домобранска ловачка бригада, 61 и 63 бугарски пешадиски пук и италијанске дивизије: „Тауриненсе“, „Ферара“ и „Венеција“. Поред пешадиских делова све немачке дивизије имале су у свом саставу и артиљериски пук од 2 дивизиона, а 7 СС дивизија и 369 дивизија и по једну чету тенкова. Нешто тенкова и одговарајућу артиљерију имале су и италијанске дивизије. Осим тога, Немци и Италијани ангажовали су у овој офанзиви веома јаку авијацију довучену са других фронтава. Само на мостарском аеродрому било је сконцентрисано 100 „штука“. Тако је само немачка авијација у току офанзиве вршила дневно по неколико десетина акција за бомбардовање и митраљирање наших јединица (9 јуна извршила је 96 борбених акција).

²⁾ Према томе плану Немци су имали овакав почетни распоред:

— 118 дивизија на линији Улог — Калиновик — Фоча, са задатком да једним делом преко Сутјеске и Вучева наступа ка Пиви, а другим делом од Фоче ка Тари;

— 369 дивизија на простору Горажде — Чајниче — Пљевља, с тим да се по преласку Ђеотине у доњем току Таре повеже са 118 дивизијом;

— 4 домобранска ловачка бригада, у околини Фоче, да садејствује са 369 дивизијом;

— Група „Лудвигер“ (Немачки ојачани 724 пешадиски пук и бугарски 61 пешадиски пук) на просторији Бродарево, да надире преко Коврена ка Ђурђевића Тари;

— 7 СС дивизија „Принц Еуген“, на просторији Никшића, и 1 брдска дивизија, на линији Колашин — Мојковац, имале су задатак да наступају преко Војника и Сињајевине ка линији Комарница — Шавник — Жабљак и одатле преко Дурмитора ка Шћепан Пољу, с тим да у садејству са осталим јединицама укљеште све наше снаге између кањона Пиве и Таре и да их ту униште.

цили и једну брдску дивизију, која је првих дана маја избила на просторију Косовска Митровица, Нови Пазар, одакле ће се поставити испред чела наше Главне оперативне групе, док је из Немачке доведена 373 легионарска дивизија са задатком да на просторији западно од Мостара смени 7 СС дивизију, која је одређена да узме непосредног учешћа у офанзиви.

Наша Главна оперативна група, под непосредном командом Врховног команданта друга Тита, бројила је свега око 20 хиљада бораца³⁾, што значи да је непријатељ био око шест пута бројно јачи, а у погледу наоружања, остале ратне опреме и исхране тај однос је био још повољнији за непријатеља. Наше јединице су имале довољно само лаког пешадиског наоружања, нешто митраљеза и топова, а тенкова и авијације ни мало. Остала опрема врло оскудна, а о редовној исхрани не може се ни говорити, јер се сводила просто на гладовање.

Главна оперативна група пред почетак Пете непријатељске офанзиве налазила се у оваквом распореду:

Врховни штаб у рејону Маоча (југоисточно од Пљеваља), а касније ће прећи код Црног Језера испод Дурмитора.

1 пролетерска дивизија била је главним снагама оријентисана на фронт Бијело Поље—Мојковац, и то:

- 1 пролетерска бригада — западно и северозападно од Бијелог Поља;
- 3 крајишка бригада — северозападно од Мојковца;
- 3 санџачка бригада — на просторији Коврен — Матаруге;
- 3 далматинска бригада — југозападно од Пљеваља затварајући правце према Мељаку и Косаници.

2 пролетерска дивизија — на источним падинама Сињајевине, оријентисана за напад на Колашин и Мојковац, у следећем распореду:

- 4 црногорска бригада — у рејону Црквина југозападно од Колашина;
- 7 крајишка бригада — у рејону Липова северозападно од Колашина;
- 2 далматинска бригада — у покрету ка Колашину на просторији

Боан—Баре.

3 ударна дивизија — развучена на широком фронту од Равна до Никшићке Жупе, затварајући правце, који са запада и југа изводе на слободну територију, и то:

- 10 херцеговачка бригада — у рејону Равна, затварајући правац Автовац—Горанско;
- 5 црногорска бригада — северозападно од Никшића, затварајући правац према Шавнику;
- 1 далматинска бригада — у Жупи Пивској;
- Привремено под командом 3 дивизије били су 1 и 2 батаљон 2 пролетерске бригаде, који су у рејону Јаворка затварали правац Никшић—Жупа Пивска.

7 ударна-банијска дивизија — у покрету са просторије Калиновика према Туреву за Санџак, тако да се првих дана офанзиве нашла у следећем распореду:

- 16 бригада — југозападно од Пљеваља;
- 7 бригада — јужно од Пљеваља;
- 8 бригада — западно од Пљеваља, оријентисана ка Ђеотини.

³⁾ Групу су сачињавале ове јединице: 1 пролетерска дивизија, 2 пролетерска дивизија, 3 ударна дивизија, 7 ударна — банијска дивизија, 1 мајевичка бригада и 6 источно-босанска бригада.

Дринска оперативна група (под командом Штаба 2 пролетерске бригаде) формирана је 10 маја са задатком да затвара правце који са линије Фоча—Горажде изводе на југ и југоисток. Њен састав и распоред био је:

— 2 пролетерска бригада налазила се са три батаљона на десној обали Дрине у рејону Црног Врха и Шћепан Поља;

— 1 мајевичка бригада — источно од линије Фоча—Устиколина, у рејону Крушчице и Ифсара;

— 6 источно-босанска бригада — јужно од Чајничка на линији Црни Врх—Метаљка.

Поред напред наведених јединица била је формирана и једна **ударна група батаљона** (3 батаљон 4 црногорске и 2 и 4 батаљон 5 црногорске бригаде), која је продирући са севера ка Подгорици успут разбила четнике и, западно од Биоча, у рејону Веље Главице, опколили Штаб 378 италијанског пука и његов 3 батаљон. Тако су овде првих дана Пете офанзиве уништене значајне непријатељске снаге и заплењена велика количина оружја и осталог ратног материјала.

Централна болница, са око 3.000 рањеника и болесника, била је смештена на просторији Челебића и Шћепан Поља.

Основна карактеристика оваквог распореда наших јединица јесте у овоме: пет бригада из 1 и 2 пролетерске дивизије груписано је за напад на Колашин и Мојковац, док су остале снаге — 3 дивизија на југу, 7 дивизија са 3 далматинском бригадом на северу и Дринска оперативна група на западу — требале да образују слободну територију и створе повољне услове за офанзивна дејства 1 и 2 дивизије ка Лиму и даље на исток у духу основне идеје Врховног штаба.

Али борбе у току Четврте непријатељске офанзиве биле су врло оштре и тешке, те се преласком на територију Црне Горе и Санџака морао учинити предах, који је трајао месец и по дана. Требало је преbacити велики број рањеника и болесника преко тешко проходног земљишта и припремити се за извршење новог похода — преко Косова у централну Србију.

Тај предах искористили су Немци. Они су из области Сарајева већ концентрисане трупе преbacили камионима преко Вишеграда у лимску долину и сву је посели. Правац Никшић—Подгорица затворили су Италијани. Са правца Пећи и Новог Пазара Немци су увели у борбу две нове дивизије и посели сектор Беране — Андријевица — Колашин. И тек што смо предузели покрет ка Морачи и Лиму наишли смо на врло јак отпор непријатеља. У оваквој ситуацији прелаз преко Пештери ка Ибарској клисури био је врло ризикантан и морали смо већ оријентисане трупе ка истоку задржати. У међувремену непријатељ нас је опколио скоро са свих страна.

Док су се одређене бригаде 2 пролетерске дивизије припремале за напад на Колашин и Мојковац, који је требало извршити 17 маја, Немци су 15 маја ујутро кренули у наступање према нашим јединицама и тиме отпочели своју Пету офанзиву.

Врхони штаб је прва два-три дана још стајао на свом плану продора на исток, али је 18 маја, на основу процене ситуације, одустао од напада на Колашин и даљег продирања на исток и одлучио да скрати фронт, да јединице међусобно чвршће повеже и ослободи снаге за офанзивна дејства — да противманевром осујети неприја-

тељске намере да нас стегне у тактички обруч, како бисмо се у повољном моменту пробили из окружења на запад у Босну.

Пошто Немци још увек нису стигли да избију на Пиву и Тару, један отсек обруча на западу, од Граба до Турева, у дужини од око 20 км, остао је незатворен, а простор између Пиве и Сутјеске био је празан. Врховни командант је обратио пажњу на тај правац и већ 18 маја наредио Дринској оперативној групи да упути једну чету на леву обалу Дрине ради извиђања, док је 22 маја на Вучево упутио два батаљона 2 пролетерске бригаде ради стварања мостобрана за сваки случај. Овакво предвиђање значаја Вучева било је од изузетне важности за каснији ток догађаја, јер су ови батаљони успели не само да заузму ове положаје него и да их одрже, упркос свим покушајима непријатеља. Уствари, то је омогућило пробијање из обруча. Осим тога, Врховни командант је наредио 5 крајишкој дивизији, која се налазила у Централној Босни, да хитно крене у правцу Фоче, у циљу прихвата наших јединица у случају пробоја тим правцем. А како је и непријатељ са своје стране предузео нападе за сужавање обруча, наша Главна оперативна група биће присиљена да цео месец дана води огорчену борбу у окружењу „на живот и смрт“ под најтежим околностима, на скоро непроходном терену, између дубоких кањона Таре, Пиве и Сутјеске и преко сурових планинских масива Дурмитора, Маглића и Зеленгоре.

Пошто је пропало неколико великих немачких офанзива и све њихове казнене експедиције за угушење нашег устанка, Немци су у последње време, нарочито у овој офанзиви, прилагодили тактику нашем начину борбе, применивши ноћне покрете, ноћне нападе, препаде, нападе са свих страна, заседе итд. Истина, наш начин борбе непријатељ није могао применити, зато што није био у својој земљи, што није имао помоћ народа и што су му циљеви били сасвим друкчији од наших. Али је применио следеће новости у својој тактици:

1. Пошто смо се нашли на терену непогодном за маневровање, укљештени између дубоких речних кањона и високих планина, приступио је опкољавању наших снага с циљем уништења, док се раније, у Четвртој офанзиви, кад није могао применити ту тактику због величине ослобођене територије, морао задовољавати фронталним нападом и продорима, с циљем да брзо овлада комуникацијама и ликвидира слободну територију парче по парче.

2. Формирао је самосталне борбене групе, јачине 1.000—1.500 људи, сличне бригадама, наоружане са много аутоматског оружја, бацачима, брдским топовима и опремљене радиостаницама, тј. лако покретљиве групе које могу оперисати и онда кад су опкољене. Те јединице су биле делимично снабдевене муницијом и храном, остатак муниције дотуран је авионима, а храну су пљачкале на терену.

3. Примењивао је нападе са свих страна и у више колона на једну тачку, у циљу уништења наших јединица.

4. Кретао се преко планина и кроз шуме чак и по козјим стазама, и по сасвим беспутном земљишту (Маглић). За водиче је користио четнике или домороце сељаке.

5. Употребљавао је тенкове где год је могао.

6. Користио је авијацију за непрекидно бомбардовање и митраљирање градова, села, логора, положаја, болница, колона на маршу, па и појединаца.

7. Примењивао је у великој мери насилно извиђање у циљу заробљавања партизана и дознавања распореда наших снага. А пошто, по правилу, скоро никад није успевао да ухвати партизана, хватао је сељаке, жене и децу и од њих под претњом смрти извлачио податке о нашем распореду и кретању.

8. Често је логоровао по чукама ван насељених места, чак и зими, итд.

*

Док су се водиле борбе за одржавање Вучева у нашим рукама, борци су запленили једно поверљиво наређење команданта 118 дивизије генерала Киблера, у коме се, поред осталог, каже да „Сваког партизана на кога се наиђе треба стрелјати. Ако дају сличне изјаве, онда групно саслушавати. Ако се ухвати неки функционер, слати га вишој команди, саслушати и стрелјати. . . У случају да је становништво према Немцима непријатељски расположено — поступити са свом бруталношћу и суровошћу. Ако је пријатељски наклоњено, упрегнути га у борбу против партизана. . . Уништавати у селима све, како би се поткопала економска база партизана. Загадити све воде, а око незагађених вода поставити немачку стражу, како се тим водама не би могло служити становништво и партизани“ . . .

Из овога се види како немачка војска није бирала средства у борби против нас, грубо кршећи све писане и неписане ратне законе и обичаје.

21 маја у Боану су падали из авиона четнички и италијански леци, у којима се партизани позивају на предају.⁴⁾

На сектору Фоче наше јединице (1 пролетерска, 2 пролетерска, 3 крајишка, 1 мајевичка и 6 источно-босанска бригада), под командом Коче Поповића, извршиле су 24 маја напад на главнину 118 немачке дивизије, коју су подржавале јака авијација и артиљерија. Вођене су дводневне упорне борбе, с једне стране, да се сачувају прелази на доњем току Таре и осујети немачко надирање ка Вучеву, а, с друге стране, да се покуша пробој обруча тим правцем као најповољнијим. Иако је непријатељ сузбијен уз осетне губитке и, без обзира на то што су сачувани прелази за маневар преко Таре и Пиве, ипак покушај пробоја наших снага преко Фоче није успео, нарочито

⁴⁾ У једном од тих огавних листића тзв. Главна црногорска национална команда позива партизана на предају, тврдећи „да националисти према партизанима који се предају поступају са свим човјечним обзирима, поштеђују њихове животе и шаљу их у позадину, ако који од њих неће да се бори против Титових и Мошиних банди“. А у другом летку, између осталог, стоји: „Знајте да су италијанске војне власти закључиле да исплате сваком ко преда живог или мртвог Пека Дапчевића и Саву Ковачевића-Мизару или докаже да их је убио, награду од 500.000 лира за првог и 300.000 лира за другог“.

услед напада 369 дивизије у њихову позадину, те је Врховни штаб 25 маја због тога донео коначну одлуку да се пробој из обруча изврши преко Сутјеске.

Правац преко Сутјеске непријатељ није био стигао да потпуно затвори, и то углавном из ових узрока: 1) у почетку офанзиве није очекивао наш повратак у Босну; 2) схватио је упад наших делова ка Подгорици као да вршимо пробој у правцу Албаније, па је слао тамо појачања од јединица које су биле оријентисане на Пиву и Сутјеску; 3) покушај пробоја преко Фоче одвукао је извесне немачке јединице које би иначе биле употребљене за спајање обруча на Сутјесци; и 4) Врховни штаб је благовремено упутио извесне снаге да заузму Вучево, положај који је после одиграо пресудну улогу у пробијању обруча.

Премда је Врховни командант дефинитивно одлучио да се пробој врши преко Сутјеске, није било могућности да се одмах крене на запад. С једне стране, требало је спречити непријатељу да поседне прелазе на Тари, како би се наше јединице у Санџаку могле свити и пребацити преко реке, а, с друге стране, још увек нисмо могли повући јединице са Сињајевине, јер се тих дана очекивао долазак енглеске војне мисије, која се имала спустити у рејону Негобуђа (источно од Жабљака). Зато су за први моменат на Вучево упућене за појачање само две бригаде.

Пошто је ноћу 27/28 маја стигла енглеска војна мисија, то је 29 маја повучена са Сињајевине 2 далматинска бригада која је кренула ка Пиви, камо је већ раније упућена 4 црногорска бригада. Углавном, задњих дана маја већина наших јединица је у покрету за Вучево, тј. на изабрани правац пробоја.

У току 29 маја отпочело је пребацивање преко Таре: 7 банијске дивизије са 3 далматинском бригадом у рејону Тепца, а 3 санџачке бригаде у рејону Ђурђевића Таре, тако да 30 маја на десној обали Таре није више остала ниједна наша јединица.

У међувремену Немци су неколико пута упорним борбама узастопно покушавали да заузму Вучево, али је овај положај коначно остао у нашим рукама. С друге стране, делови 1 и 2 пролетерске бригаде су у времену од 1 до 4 јуна извршили неколико напада на непријатеља у долини Сутјеске, да би заузеле положаје Кошур, Боровно и Мркаље за заштиту прелаза преко Сутјеске са те стране, али напади нису успели, јер су те положаје огорчено браниле врло јаке немачке снаге.

Тај неуспех да проширимо слободан простор од Сухе до Кошура који смо држали, као и надирање 7 СС дивизије преко масива Маглића, озбиљно су угрожавали положај читаве Главне оперативне групе.

*

У таквој ситуацији Врховни штаб је 2 јуна прешао Пиву и стигао у Мратиње, где је идућег дана, 3 јуна, одржано саветовање, на коме је донета одлука да се наше снаге поделе у две групе. У *Прву*

групу ушле су 1 и 2 дивизија са десет бригада: 1 пролетерском, 3 крајишком, 3 далматинском, 7 крајишком, 1 мајевичком и 6 источно-босанском бригадом, у 1 дивизији, и 2 пролетерском, 4 црногорском, 2 далматинском и 10 херцеговачком бригадом, у 2 дивизији, а у Другу групу — 3 и 7 дивизија са шест бригада: 1 далматинском, 5 црногорском, 3 санџачком и Мостарским батаљоном, у 3 дивизији, и 7, 8 и 16 бригадом у 7 дивизији, као и Централна болница.

Првој групи је стављено у задатак да се са Вучева пробија у правцу северозапада — 1 дивизија правцем Попов Мост — Врбница и даље за Источну Босну, а 2 дивизија правцем Суха—Горње Баре и даље преко Зеленгоре за Централну Босну.

Друга група, са којом је остао и већи део рањеника, добила је задатак да се пробије у непријатељску позадину било према Санџаку, било према Сињајевини или Голији са првенственим циљем спасавања рањеника, као и развлачења непријатељских снага.

Одлука Врховног штаба о подели наших снага довољно говори о тежини ситуације у којој се тих дана налазила Главна оперативна група. Неуспех на Сутјесци и надирање 7 СС дивизије с југа основни су разлози за доношење такве одлуке. Непријатељски обруч око наших снага све више се сужавао те се морало одлучно радити, јер свако даље задржавање на Вучеву могло би имати веома тешке последице за читаву Главну оперативну групу.

Времена за неке веће припреме није било, јер се непријатељски обруч нагло стекао. Ситуација је захтевала хитне и енергичне мере, те је одлучено, да се већ 5 јуна ујутро отпочне са нападом на непријатеља у окуци Сутјеске. У вези с тим извршени су покрети јединица са Вучева на одређене положаје, и тако је већ 4 јуна прекинута веза између Прве и Друге групе, које су се ујутро 5 јуна налазиле у овом распореду:

1 Пролетерска дивизија:

— 1 пролетерска бригада била је са 2, 3 и 4 батаљоном на положајима к 947, Митрина Усов (1579), Баван; њен 1 батаљон маршевао је са Вучева у састав бригаде, док се 6 батаљон налазио на осигурању код Сухе;

— 3 крајишка бригада налазила се у рејону Кикала;

— 1 мајевичка бригада у рејону Грабље — Шадићи;

— 3 далматинска бригада у покрету ка Драгош Седлу, али ће већ су-традан бити расформирана;

— 7 крајишка бригада налазила се још увек на Јаворку јужно од Мратиња, задржавајући наступање десног крила 7 СС дивизије;

— 6 источно-босанска бригада пребацила се преко Сутјеске у рејон Тјентишта, припремајући се за напад на Кошур.

2 пролетерска дивизија:

— 2 пролетерска бригада била је са 1 и 4 батаљоном код Крекова, блокирајући непријатеља на Кошур, 2 батаљон налазио се на Доњим Барама, док је 3 батаљон избио чак на Врбницу;

— 2 далматинска бригада, у покрету преко Драгош Седла, избила је у Суку и продужиће даље за Горње Баре и Товарницу;

— 4 црногорска бригада је у покрету за 2 далматинском бригадом и задржаће се главнином код Сухе, док је један њен батаљон био код Трновачког Језера;

— 10 херцеговачка бригада је на положајима: Пресека и Коњска Ластва, затварајући, заједно с 7 крајишком бригадом, правце који са југа изводе у Мратиње.

Врховни штаб се налазио у рејону Драгош Седла.

Друга група — 3 и 7 дивизија са болницом — развучена између Таре и Пиве — налазила се у оваквом распореду:

3 ударна дивизија:

— 1 далматинска бригада била је на осигурању десне обале Пиве од Паклишта до Боричја;

— 5 црногорска бригада између Пиве и Дурмитора главнином прикупљена у рејону Боричја, а мањи део је истурен на линији Дубљевићи — Лојаник — Добри До;

— 3 санџачка бригада налазила се левим крилом код Тепаца на Тари, а десним крилом код Великог Штулца.

7 ударна — банијска дивизија:

— 16 и 8 бригада на левој обали Таре од потока Сушице до Шћепан Поља;

— 7 бригада је била прикупљена у селу Рудине у резерви;

— Централна болница на Пивској Планини.

Такав је био распоред наших снага уочи пробоја непријатељског обруча на Сутјесци.

Непријатељ се такође спремао за одлучан удар. Ујутро 5 јуна његове снаге биле су у следећем распореду:

— 118 дивизија налазила се на Сутјесци, и то: са групом Трибукајт (750 пук) од ушћа Сутјеске до Поповог Моста; десно од ње, на левој обали Сутјеске, од Поповог Моста закључно са Кошуром група Гертлер (1 и 3 батаљон 738 пука), која је поред тога држала и утврђене тачке Боровно, с. Мркаље и Попов Мост на десној обали; у рејону Граба група Анакер (око три батаљона); 118 извиђачки батаљон у резерви у рејону Јелеча, одакле ће кренути преко Зеленгоре за Сутјеску. Групе Гертлер и Трибукајт, ојачане артиљеријом, биле су у доброј међусобној вези;

— 4 домобранска ловачка бригада наслањала се десним крилом на Тару од Узлупа до с. Уништа, одакле се повијала преко Челебића на север до Ђеотине;

— 369 дивизија се задржала на средњем току Ђеотине;

— Дивизија „Тауриненсе“ (пет батаљона) наступала је од Пљеваља на југозапад ка Тари;

— Група Лудвигер, 1 брдска дивизија, дивизија „Ферара“ и делови дивизије „Венеција“ достигли су линију Тара — Жабљак — Годијели — Комарница, спремајући се за нови скок напред;

— 7 СС дивизија „Принц Еуген“, која је надирала између Пиве и Сутјеске, достигла је линију Изгори — јужне падине Волујака — Трновачко Језеро — јужне падине Биоча — Брљево.

*

Из распореда наших снага може се видети да је ујутро 5 јуна Прва група оријентисана главним снагама за пробијање у два правца: Попов Мост — Врбница и Суха — Горње Баре, док се слабијим снагама обезбеђивала од непријатеља који је наступао од југа преко

Маглића. Наша Друга група била је још увек развучена на широком фронту између Таре и Пиве.

Што се тиче распореда непријатељских снага, може се уочити, с једне стране, неактивност његових јединица на десној обали Таре, спорост у наступању крупних снага између Таре и Пиве и велика бреша на фронту 118 дивизије. С друге стране, распоред непријатеља карактерише снажна и добро организована одбрана у долини Сутјеске од Кошуре до њеног ушћа у Дрину и енергично наступање 7 СС дивизије преко масива Маглића.

У разматрању распореда снага једне и друге стране уочи пробоја на Сутјесци треба подвући следећи моменат. Главна оперативна група бројила је укупно 16 бригада према 52 батаљона, са колико је располагао непријатељ (рачунати су само пешадиски и извиђачки батаљони који су узели непосредног учешћа у борби). Код одређивања односа снага узето је мерило да је просечно један непријатељски батаљон по ватреној моћи раван нашој бригади. А у току офанзиве због губитака, недостатка муниције, глади итд. ватрена моћ наших бригада је стално опадала, чиме се стварни однос снага непрестаном мењао у корист непријатеља.

Међутим, да видимо како су те снаге, којима су располагале једна и друга страна, биле груписане на појединим отсецима обруча. На Сутјесци је непријатељ имао 7 батаљона према наших 8 бригада. На Тари је имао 14, а између Таре и Пиве 22 батаљона према наших 6 бригада. Између Пиве и Сутјеске непријатељ је имао 9 батаљона према наше 2 бригаде. Треба истаћи да је у овом моменту био најважнији отсек обруча на Сутјесци, јер се ту, уствари, и решавало питање исхода читаве Пете офанзиве.

Ми смо на тај отсек груписали 8 бригада, што је реално претстављало више од половине свих наших снага. Насупрот томе, непријатељ је на Сутјесци имао свега 7 батаљона, од укупно 52 којима је располагао. То значи, да смо ми у датој ситуацији, на изабраном правцу пробоја, груписали најјаче могуће снаге, док је непријатељ у односу на своје могућности груписао веома мале снаге у времену и на месту где се решавало питање успеха његове офанзиве. Мада је 7 непријатељских батаљона на Сутјесци имало већу ватрену моћ од наших 8 бригада, ипак можемо рећи да смо се ту приближили идеалу једног од основних начела ратне вештине — бити јачи од непријатеља на решавајућем месту у решавајућем моменту.

Величина постигнутог успеха у груписању наших главних снага на изабраном правцу пробоја може се тек онда правилно оценити, ако се има у виду под каквим условима је све то остварено. Тако прегруписавање наших јединица у условима ванредно тешког терена, огромне бројне и техничке надмоћности непријатеља, глади, оптерећености великим бројем рањеника и болесника могли смо постићи захваљујући непрекидним активним дејствима по боковима обруча, чиме смо сачували слободу у одлучивању и извођењу маневра који се показао бољи од непријатељског, јер је био одважнији,

еластичнији и једноставнији. То рељефно потврђује наш продор и удар код Биоча, затим брза прегрупација 1 пролетерске дивизије од Бијелог Поља ка Фочи и одбацавање 118 немачке дивизије на њене полазне положаје, успешно пребацивање наших јединица преко Таре и Пиве на Вучево, пробој преко Сутјеске са отсудном одбраном на боковима коридора и маневар преко Зеленгоре са пробојем непријатељског фронта на Балиновцу. У извођењу тих маневара и пробоја појединих непријатељских обруча испољила се у пуној мери огромна издржљивост наших бораца и способност нашег руководећег кадра за доношење брзих и смелих одлука.

Петог јуна изјутра део Прве групе је извршио напад на непријатеља у окуци Сутјеске. Упоришта на десној обали нападале су 1 пролетерска и 3 крајишка бригада, док су Кошур, јако непријатељско упориште на левој обали Сутјеске, нападали делови 2 пролетерске и 6 источно-босанске бригаде. Тога дана ми смо заузели Боровно и с. Мркаље, али нисмо успели сломити отпор непријатеља на Кошуру тако да је поново пропао покушај извршења пробоја непријатељског фронта на правцу Попов Мост — Врбница.

Када је било јасно да се 1 дивизија неће моћи пробити преко Поповог Моста ка Врбници, Врховни штаб је ујутро 6 јуна наредио да се обустави даљи напад на том правцу. Истовремено је донета одлука да се за пробој свих снага Прве групе преко Сутјеске користи постојећи слободан пролаз између Сухе и Кошура. На том делу Сутјеске постојале су две стазе, које су из њене долине изводиле на Зеленгору. То је значило да се све јединице Прве групе морају пробијати тим двома стазама. Али другог излаза није било.

За пробијање првом стазом од Тјентишта ка Врбничким Колибама одређена је 1 пролетерска дивизија, док је 2 дивизија, са којом је ишао и Врховни штаб, оријентисана на стазу Суха — Горње Баре. Тога дана друг Тито је наредио да јединице закопају све тешко наоружање, с тим да од остале опреме задрже само оно што им је најнеопходније и што се може носити. Товарна стока имала је да послужи за исхрану, пошто друге хране није било. Пред нама су стајале тешке борбе, глад и напорни маршеви.

У духу донете одлуке, већ 6 јуна кренуле су преко Сутјеске 1 пролетерска и 3 крајишка бригада правцем: Драгош Седло — Суха — Тјентиште — Милинклада. Те две бригаде стићи ће у току 8 јуна у рејон Лучких Колиба, а на десној обали Сутјеске, у рејону Боровна, остала је 1 мајевичка бригада.

Покрет 1 пролетерске и 3 крајишке бригаде из долине Сутјеске преко Милинкладе за Лучке Колибе извршен је под заштитом 6 источно-босанске и делова 2 пролетерске бригаде, које су блокирале непријатеља на Кошуру. Немци су више пута покушали да заузму Крекове и да пресеку стазу за Зеленгору, али у томе нису успели, јер су наше јединице чврсто стајале на десном боку слободног пролаза на Сутјесци, а стаза преко Милинкладе остала је у нашим рукама.

Међутим, на левом боку, на правцу Суха — Горње Баре, куда се имала пробијати 2 дивизија, ситуација је била далеко тежа. После три неуспела покушаја да се пробије клисуром Сутјеске и преко Сухе и Тјентишта споји са главнином своје дивизије, група Анакер је 5 јуна кренула из рејона Граба на Товарницу, како би обухватом са запада изманеврисала наше положаје у клисури Сутјеске и избила на отсек Суха — Тјентиште. У исто време стазом из Сухе успињала се на Товарницу 2 далматинска бригада, која је увече 6 јуна стигла у рејон Горњих Бара. Тога дана она је имала само слабији борбени додир са непријатељем.

У зору 7 јуна, када је 2 далматинска бригада кренула у напад са циљем да заузме положаје на Товарници, она се сукобила са читавом групом Анакер. Дошло је до оштре борбе у којој су обе стране претрпеле велике губитке. Међутим, Немци су успели да до краја дана овладају Горњим Барама, док је са запада њихов 118 извиђачки батаљон избио на Бошчију Главу. И тако је стаза за Зеленгору овим правцем била пресечена. Друга далматинска бригада задржала се на линији Доње Баре — Ардов, где је у току идућег дана, заједно са неким деловима 1 мајевичке бригаде, онемогућила даљи продор непријатеља у долину Сутјеске. У жестоком непрекидним окршајима храбри Далматинци су непоколебиво одолевали, задајући непријатељу тешке губитке, а подносећи их и сами, нарочито 2 батаљон. Извештај штаба овог батаљона, упућен у јеку битке штабу бригаде, претставља један од потресних докумената Народноослободилачког рата, и најбоље илуструје високу свест и безгранично пожртвовање наших бораца. У њему се дословно каже:

„Немци надиру са јачим снагама и све упорније — ми смо изгубили две трећине свога људства, али рачунајте на нас као да смо у пуном саставу“.

И, заиста, одржали су и реч и положај, упркос бесомучном наваљивању неупоредиво надмоћнијег непријатеља, све док наше јединице и Врховни штаб нису прошли кроз обруч на Сутјесци. „Друга далматинска бригада одиграла је пресудну улогу у повлачењу наше главнине преко ријеке Сутјеске и показала дивне примјере упорности и херојизма“ (Тито). Узгред буди речено, ово је био трећи пут да 2 далматинска бригада извршава тако важан задатак. То је јединица чији су борци први прешли Неретву преко порушеног моста и бомбама и ножевима разбили четнички фронт на левој обали Неретве; то је бригада чији су борци први савладали набујалу Дрину — у току Четврте непријатељске офанзиве.

Увече 7 јуна стигао је Врховни штаб са Драгош Седла у Суху заједно са 4 црногорском бригадом. Добивши извештај да је непријатељ јаким снагама избио на Товарницу и овладао Бошчијом Главом и Горњим Барама, било му је јасно да је стаза којом се 2 дивизија имала пробијати за Зеленгору изгубљена. Зато друг Тито 8 јуна доноси нову одлуку да се све снаге Прве групе пробијају једном једином стазом од Тјентишта за Врбничке Колибе, куда су већ прошли неки делови 1 пролетерске дивизије. На основу те одлуке Врховни

штаб је одмах кренуо са 4 црногорском бригадом и предвече стигао у кањон Сутјеске. Борба у рејону реке ових дана беснела је свом жестином, јер је непријатељ по сваку цену настојао да нам спречи даљи продор на северозапад. Сва тежина ситуације, у којој су се налазиле наше снаге на Сутјесци, најбоље се види из ових речи Врховног команданта друга Тита:

„То је био најкритичнији час у моме животу у Ослободилачкој борби, јер нисам знао како спасити рањенике. Било нам је немогуће да ту останемо и један дан више, јер су Нијемци са свих страна тијесно стиснули обруч. Сви рањеници били су на Пиви... Истог дана ријешили смо да кренемо према Зеленгори, јер нисмо могли чекати други дан кад би било све свршено и касно. Тога дана рекао сам Марку: Сјутра ће бити тежак дан. Не знам шта ће се догодити!“

Падом Горњих Бара и пресецањем стазе за Зеленгору, били смо присиљени да све своје јединице савијемо на једину преосталу стазу, а то је баш оно што је Врховни штаб непрекидно настојао да избегне, тежећи да се пробој преко Сутјеске изврши на што ширем фронту, који се, најзад, свео на једва приметну стазу која је вијугала узбрдо за Милинкладу кроз уско грло ширине десет километара између Кошура и Горњих Бара. А овде су наше већ поменуте јединице држале у шаху и задржавале непријатеља на боковима обруча, омогућивши Првој групи да се коначно 8/9 јуна, уз осетне губитке, нарочито од непријатељске артиљериске ватре са Кошура, пробије преко Сутјеске за Зеленгору, одакле ће обе дивизије продужити за Источну Босну, пошто је 2 дивизији пресечен правац за Централну Босну.

Али је непријатељ у току 9 јуна употребио све своје силе да наш већ извршени пробој обруча на Сутјесци компромитује и осујети наше даље продирање преко Зеленгоре. Нарочито је била активна његова авијација. Немачке „штуке“ су цео дан једна за другом кружиле у ниском лету и пикирајући засипале наше јединице свежњима лаких бомби од 10 до 20 кг. Врховни штаб са енглеском мисијом задржао се неко време на Милинклади, где је засут бомбама са мале висине и са сигурним погоцима.⁵⁾

У покрету преко Зеленгоре наша Прва група се опет нашла угрожена новим непријатељским фронтом. Непријатељ јачине око 7 батаљона настојао је да пресече стазу којом су се наше јединице кретале у развученој колони, те је постојала опасност да нас нападима са разних страна почесно потуче. Таква ситуација је захтевала да се брзо и енергично крене у пробој новог обруча и непријатељ-

⁵⁾ Од једне бомбе, која је пала у непосредну близину друга Тита, погинуо је његов први пратилац Ђуро Вујовић, стари шпански борац, као и шеф енглеске војне мисије капетан Стјуарт, а Тито је рањен у леву руку. Негде у исто време у том рејону погинуо је и командант 4 црногорске бригаде Вако Ђуровић и смртно је рањена др Олга Дедијер, хирург, а у току дана било је још много погинулих и рањених бораца. На глас да је проливена и драгоцену Титова крв, сваком борцу се стегло срце од бола и срџбе, јер би сваки за једну кап његове крви свој живот дао.

предухитри, јер би свако оклевање довело у велику опасност наше групе.

Имајући то у виду, командант 1 пролетерске дивизије, Коча Поповић, нашавши се напред без везе са Врховним штабом, донео је по својој иницијативи одлуку да сместа нападне непријатеља пред собом. О томе је известио команданта 2 дивизије Пека Дапчевића и преко њега Врховни штаб. Дапчевић је био истог мишљења и предложио Врховном команданту да и 2 дивизија крене за 1 дивизијом. Друг Тито се тешка срца мирио са покретом напред пре него се ухвати веза са Другом групом и ова прихвати при прелазу преко Сутјеске, али је, после успешног продора 1 дивизије на Балиновцу, одлучио да и остале јединице крену на север, с тим што је за прихват 7 дивизије, која је у то време већ избијала на Сутјеску, на Тисовом Брду оставио 5 батаљон 4 црногорске бригаде, који је додељену улогу уз велике жртве достојно извршио. За ту другарску пажњу и драгоцену помоћ добио је од Штаба 7 дивизије писмену захвалност.

При даљем покрету преко Зеленгоре, Врховни штаб је са једном колоном имао да прође између Љубиног Гроба и Кошуте, тј. баш између ових положаја које су немачке јединице тежиле да заузму да би пресекле пут нашим снагама. Тако су 4 црногорска бригада на Љубиновом Гробу и 2 пролетерска бригада на Кошути биле изложене жестокиим нападима са земље и из ваздуха. Нарочито тешке борбе вођене су на положају Љубин Гроб, уз познату истрајност наших бораца, што показује и овај пример: Борци 2 чете 3 батаљона 4 пролетерске бригаде, приликом поседања положаја, упутили су штабу батаљона писмо, у коме су дословно писали:

„Положај на Љубином Гробу држаћемо све дотле док на њему буде живих комуниста. Кад Немци продру, знајте да на Љубином Гробу нема више живих наших бораца“.

И они си испунили дату реч. Одржали су положај, упркос многобројним јуришима надмоћнијег непријатеља. Па не само што су одбили све навале нападача, но су стоички издржали и сва бомбардовања и митраљирања „штука“ и других авиона, који су из брицућег лета засипали положај рафалима и бомбама и „скидали борцима капе с главе“. Чета је претрпела веома велике жртве: од и онако малог бројног стања (40) пало је 27 мртвих пролетера, али је часно и витешки извршила своју дужност. За то је добила највеће признање: Орден заслуга за народ.

Те сталне побочнице по странама обруча, као што су батаљони 2 пролетерске бригаде на Вучеву, 2 пролетерска и 6 источно-босанска бригада на Крековима испред Кошура, 2 далматинска бригада на Доњим Барама, 4 црногорска бригада на Љубином Гробу, 2 пролетерска бригада на Кошути и 5 батаљон 4 црногорске бригаде на Тисовом Брду, одиграле су одлучујућу улогу стварањем осигураног коридора за пробијање главнине.

Сва та чуда од хероизма, издржљивости и истрајности вршена су под условима које вероватно не би поднела ни једна друга војска. Наши борци и руководиоци били су исцрпени даноноћним усиљеним

маршевима, непрестаним борбама, спавањем и гладовањем у току неколико месеци. Били су већ, што се каже, сама кост и кожа, али су при свем том летели из боја у бој са беспримерним моралом и задивљујућом енергијом.

Глад је била страховита.⁶⁾ На ионако пасивном терену непријатељ је све опустошио. Чак и изоловане колибе на голим планинским падинама биле су засуте запаљивим бомбама. То је генерал Бадер правдао потребом за спречавањем заразе од тифуса који је, тобоже, владао. Међутим, морал наших јединица био је на висини. Место очајања или гунђања чула се ведрa шала на рачун коњетине, сријемуше и мезгре, које су нам једино служиле као храна.

Ови скоро голоруки, голи и боси, гладни и жедни, изнурени маршевима и борбама, војници слободе не малакшу ни физички ни душевно. Они су достојни потомци својих јуначких предака, који су као заточници слободе у хајдучким четама, живели „по три дана о лули дувана, а четврти о букову лишћу“. Они су били свесни да бране част, слободу и независност своје отаџбине и да се боре за бољу будућност свога народа. Били су поносни што је тих дана цео слободољубиви свет с уздржаним дахом пратио њихову херојску борбу, неравну борбу Давида и Голијата, и што ће после фашистичког неуспеха задовољно одахнути: „Тито се пробио!“ како су гласили написи у билтенима савезничких армија. А тај пробој се може правилно оценити ако се упореди са капитулацијом немачке VI армије од 300 хиљада модерно наоружаних војника код Стаљинграда, под командом фелдмаршала фон Паулуса. Најзад, више од свега, високи морал наших бораца и при тако тешким околностима одржавала је непоколебљива вера у Врховног команданта друга Тита, а давно је утврђено да је вера у победу половина победе.

*

Док је Прва група водила борбу на Сутјесци за пробијање обруча у правцу северозапада, дотле је Друга група такође покушавала да се пробије из обруча на своме правцу. Први покушај за пребацивање јединица и болнице преко Таре у Санџак извршен је 5 јуна, али због недостатка техничких средстава и због непријатељских снага на десној обали реке, тај покушај није успео. После неуспеха да се пређе у Санџак донета је одлука да се и Друга група пребаци преко Пиве на Вучево и крене за Првом групом. И пошто се Врховни штаб с том одлуком сложио, отпочела је 7 дивизија да се у току 6 јуна пребацује преко Пиве.

Када је 7 дивизија већ прешла реку, док се 3 дивизија са болницом прикупљала на њеној десној обали ради прелаза, дошло је ново наређење Врховног штаба да 3 дивизија не врши пребацивање

⁶⁾ Од глади су људи почели да добијају масовне халуцинације: борцима се причињавало као да им се дели храна. Догађало се да се построји читава колона у ред испред обичног дрвета пружајући порције у очекивању да добију обед.

преко Пиве, „јер како јединице, тако и рањеници могу пасти у далеко тежу ситуацију него тамо на вашем сектору“, па је боље да се пробије на другу страну. Тако је 3 дивизија 8 јуна још једном покушала да пређе преко Таре у Санџак, али без успеха, те је тога дана у сагласности са Врховним штабом донета коначна одлука да и она крене преко Пиве за 7 дивизијом. И већ истог дана после подне, пошто су најтежи рањеници посакривани по пећинама, 3 дивизија се пребацила преко Пиве. Тако су била изгубљена два до три драгоцена дана, тј. време за које би она могла одмаћи далеко на запад и стићи главнину Оперативне групе.

После пребацивања преко Пиве на Вучеву, 3 дивизија, оптерећена рањеницима, веома се споро кретала ка Сутјесци. Дневне покрете је спречавала непријатељска авијација, а ноћни су били врло напорни по врлетном и беспутном терену. За то време се непријатељски обруч око ње све више стезао. Прве немачке и италијанске дивизије већ су избиле на десну обалу Пиве. Са југа преко масива Маглића притискивала је 7 СС дивизија. Своје снаге у долини Сутјеске Немци су појачали са два нова батаљона из 7 СС дивизије, затворивши онај слободан пролаз на Сутјесци којим су се биле пробиле остале наше јединице.

На левој обали Сутјеске, од Сухе до њеног ушћа у Дрину, Немци су груписали укупно 9 батаљона. Пошто се пробила главнина, окомили су се на заштитницу, а можда су сматрали да тек сада наилази Врховни штаб са својим главним снагама. У сваком случају, ситуација 3 дивизије са рањеницима била је необично тешка. На Вучеву се није могло даље остати, а изгледи за пробој били су врло слаби, али се морало покушати, пошто другог излаза није било. Одлучено је да се пробој врши правцем којим су прошле остале три дивизије, а тај је сада био најјаче поседнут и утврђен рововима и бункерима.

На челу дивизије налазила се 1 далматинска бригада са једним батаљоном 5 црногорске бригаде. Она је добила задатак да прва пређе реку, овлада мостобраном на њеној левој обали и прихвати остале делове 3 дивизије и рањенике. Међутим, док се 1 бригада припремала за прелаз преко реке, непријатељ је открио њено присуство на десној обали, обасуо је ватром и мањим снагама извршио препад. У таквој ситуацији 1 далматинска бригада је одмах кренула у напад, у налету разбила непријатеља на самој реци и до ноћи 11 јуна овлада једним немачким логором у Тјентишком Пољу. Непријатељ је на ову бригаду вршио жестоке нападе и ова се пробила у правцу Зеленгоре одвојивши се на тај начин од главнине дивизије.

Одласком 1 далматинске бригаде ситуација код 3 дивизије још еише се погоршала. Она је остала са свега 2 бригаде и великим бројем рањеника, развучена између Пиве и Сутјеске. Изгледи дивизије да се пробије из обруча постајали су све мањи. Сама дивизија се још и могла пробити, макар и по деловима, али нико није ни помишљао да напусти рањенике, те ће се и борба за њихов спас водити до крајњих могућности.

Пошто је веза са 1 далматинском бригадом, као претходницом, била прекинута, решено је да главнина дивизије отпочне пребацивање преко Сутјеске предвече 12 јуна, како би се у току ноћи заједно са рањеницима пребацила преко реке и дохватила гробена на њеној левој обали. У том циљу вршене су припреме за формирање колоне, да би се покрет преко реке што брже одвијао. Међутим, док су се јединице припремале за прелаз, Немци су извршили јак удар у десни бок дивизије правцем Мркаље — Боровно — Драгош Седло. Тако се прелаз Сутјеске морао одложити све док се тај непријатељ не одбаци. У том циљу ангажована је 5 црногорска бригада, која је отклонила ту опасност тек после упорне борбе, која је трајала све до ноћи.

Сада је поново требало прикупљати јединице за прелаз, а драгоцено време је одмицало. Место у први сумрак, са прелазом се отпочело тек после пола ноћи. О јачини непријатеља и његовим положајима на левој обали није се имало података. Предвиђено је било да се по прелазу Сутјеске даљи покрет врши стазом преко Крекова, јер је то био најповољнији правац за кретање рањеника. Али, баш на том правцу, на линији Крекови — Озрен, Немци су груписали најјаче снаге и добро се утврдили.

Иако су у току 12 јуна вршена осматрања са Драгош Седла, нису откривени никакви радови или покрети непријатеља на супротној страни реке, јер су Немци веома добро маскирали своје положаје и прикрили своје трупе. Они на самој реци нису имали снага, већ су се повукли око 2 км од реке и изградили положај на предњим падинама гробена Кошур — Озрен — Плеће — Ластва — Казани, и ту у заседи чекали.

Преко реке најпре се пребацила 5 црногорска бригада са једним батаљоном 1 далматинске и Мостарским батаљоном 10 херцеговачке бригаде. У зору 13 јуна њено чело је наишло на немачку заседу на линији Крекови — Озрен. Немци су сачекали наше јединице на свега неколико десетина метара и онда отворили изненадну ватру из свих аутоматских оруђа, косећи наше редове. Даљи покрет био је онемогућен. Наше јединице су биле приковане непријатељском ватром на месту где су се затекле. А пошто је прошло прво изненађење, уследили су јуриши наших батаљона, али без резултата. Губици су се непрекидно повећавали, а непријатељски фронт није био пробијен. У једном од тих првих јуриша погинуо је и командант 3 дивизије Сава Ковачевић.

Ворба је настављена у току читавог дана, али су Немци успели да одрже своје положаје. У тим нападима губици су непрестано растли, нарочито међу руководиоцима који су предводили своје борце у јуришима на непријатељске ровове и бункере. Проређене јединице све више су се разбијале на мање групе, које су самостално покушавале да се пробију из обруча. У току ноћи неким је то и успело. Укупно се кроз немачке положаје пробило око 500 бораца, већином из 5 црногорске бригаде. Они су се касније повезали са 1 далматинском бригадом и заједно продужили покрет за нашим главним снагама. Један део бораца и руководилаца пребацио се натраг преко Сутјеске

и кренуо према Изгорима, од којих је већи део са Иваном Милутиновићем пошао за Црну Гору, док се група од око 80 бораца и руководилаца повезала са Врховним штабом. Остатак 3 санџачке бригаде пребацио се у Санџак.

После натчовечанских напора да спасе рањенике, 3 дивизија је била разбијена, изгубивши око 50% свог састава. Од рањеника се спасио само један мали део. Све што су Немци ухватили, стрељали су на лицу места. Рачуна се да су тих дана у долини Сутјеске немачки зликовци убили око 1.000 рањеника. А и рањеници су се борили убијајући пиштољима и бомбама Немце око себе, тако да су ови најзад изгубили вољу за даље претраживање терена. Око 15 јуна, кад је отпочело повлачење немачких трупа Битка на Сутјесци била је завршена.

*

После пет дана напорног марша и доста губитака 7 банијска дивизија је 11 јуна стигла Прву групу на Зеленгори. Она је на самој Сутјесци релативно лако прошла, јер тамо више није било ранијег обруча, а на Тисовом Брду су је прихватили делови 2 пролетерске дивизије. Иако су на тај начин три дивизије Главне оперативне групе — 1 и 2 пролетерска и 7 ударна-банијска дивизија — пробиле главни непријатељски обруч на Сутјесци и Зеленгори, оне су у покрету за Источну Босну имале да савладају још два непријатељска обруча: на комуникацијама Фоча — Калиновик и Сарајево — Вишеград, да би стигле на слободну територију и преузеле иницијативу за офанзивне операције. Пошто су у брзом налету ослободиле: Олово, Кладањ, Хан Пијесак, Власеницу, Сребрницу и Зворник, оне су, после краћег предаха, наставиле покрет ка мору, Црној Гори и Санџаку, одакле је дат потстрек за поновно развијање борбе у Србији и оживљавање устанка у Македонији.

Трећа дивизија, као заштитница Главне ударне групе и рањеника, херојски је извршила своју улогу. Привукла је на себе и задржала знатне непријатељске снаге, које би иначе биле ангажоване за гоњење главнине и за следеће обруче. А за рањенике се беспопштено жртвовала и заједно с њима исплела мученички венац славе.

Наши губици у Бици на Сутјесци, односно у Петој непријатељској офанзиви, износе 7—8 хиљада бораца, док се непријатељски цене на преко 20 хиљада.⁷⁾

⁷⁾ Међу нашим жртвама налази се дивна плејада истакнутих револуционара, руководилаца и патриота, као што су: чланови АВНОЈ-а: Веселин Маслеша, др Симо Милошевић и Нурија Поздерац; командант 3 дивизије Сава Ковачевић, команданти бригада Вако Ђуровић и Нина Мараковић; најталентованији југословенски песник Иван Горан Ковачић и многи други. А заједно с рањеницима погинуло је 32 лекара, међу којима и неколико истакнутих специјалиста.

Нарочито је глас о погибији легендарног јунака Народноослободилачког рата Саве Ковачевића болно одјекнуо у редовима наших јединица.

Врховни командант друг Тито, после битке на Сутјесци, одао је признање својим победоносним јединицама овим речима:

„Беспримјерно херојство наших бораца и сналажљивост нашег командног кадра савладали су скоро немогуће запреке. Пета непријатељска офанзива и њен крах дигао је пред читавим свијетом углед наше славне Народноослободилачке војске на виши степен... Моје признање и захвалност борцима, командирима, командантима и полит-комесарима Прве, Друге, Треће и Седме дивизије и Прве мајевичке и Шесте источно-босанске бригаде. Слава херојима палим у тој великој и славној борби“.

Па и сами непријатељски команданти одавали су признање нашем борацком и руководећем саставу. Тако, на пример, командант немачких трупа, генерал Литерс, у извештају својој вишој команди, између осталог, каже:

„Ток борбе је показао да су комунистичке снаге под Титовом командом одлично организоване, вешто вођене и да располажу борбеним моралом који изазива чуђење. Непријатељско командовање било је изванредно покретно и — такође и у одбрани — активно.

Карактеристични су били масовни напади прикупљеним снагама на једном месту, извођени при атмосферским приликама повољним за непријатеља (кад је немогућ рад авијације) и то тамо, где наша артиљерија није могла добро да дејствује. Командантима је увек полазило за руком да изједначе свој недостатак тешког наоружања и да, користећи мрак, маглу и кишу дођу на отстојање блиске борбе, прса у прса. При овоме су се показали као фанатици, крајње упорни, добри борци који одлично познају тешко планинско земљиште...

Несумњиво је да су комунисти веома жилав противник, коме је дорасла само јединица која је опремљена и наоружана свим потребама за вођење борбе у планинама и која је навикнута на највећа телесна напрезања“.

Неуспех Пете офанзиве и пораз у Бици на Сутјесци морао је да призна и командант Југоистока генерал фон Лер, који, у свом извештају о нашем пробоју обруча на Сутјесци, каже:

„7 СС дивизија упутила је своје батаљоне, које је извукла са свог фронта, преко Чемерна у помоћ 118 дивизији. И поред тих појачања и појачања од суседних дивизија, доведених по наређењу генерала Литерса, она је успела само то да образује фронт на реци Сутјесци. После тешких одбранбених борби с партизанима, који су упорно нападали, фронт је на крају пробијен“.

А за пробој фронта на комуникацији Фоча — Калиновик рекао је:

„У одлучној бици партизани су успели да изврше продор између Јелаче и Калиновика. Хитно су биле у том правцу упућене резерве 104 ловачке и 369 дивизије, које су у борбама прегажене. На тај начин успело је партизанима да измакну из обруча и повуку се према северу. Првобитни задатак — признаје даље фон Лер — да се на име ослободе немачке снаге, које су биле везане у Југославији, и

пошаљу на Источни фронт — уопште није постигнут, него напротив, било је потребно на крају акције довести нове немачке снаге и формирати нове немачке команде“ .

У току Народноослободилачког рата и социјалистичке револуције (1941—1945) наша највећа и најславнија битка је била Битка на Сутјесци. Ту је коначно доказано како су узалудни сви непријатељски покушаји да униште нашу Народноослободилачку војску и поробе наше народе. Јер: „Једна је ствар окупирати земљу, а друга покорити је“ (Наполеон).

Битка на Сутјесци је алем-камен бисерном низу витешких подвига наших славних партизана, прослављених у целом свету националним напорима и легендарним хероизмом; она је неугасиви светионик заточника слободе и правде за сва будућа поколења. То је велики празник и понос наше нације.

Битка на Сутјесци је златна страница наше и светске историје, као најлепши пример како се пожртвовано и неустрашиво гине за националне и човечанске идеале. Она ће вечито трептати у срцима будућих поколења као химна захвалности херојима са Сутјеске, чију ће племениту жртву чувати у сећању као највећу светињу.

Трновита стаза преко горостасних планина Сињајевине, Дурмитора, Маглића, Зеленгоре, Јахорине и Романије и преко дубоких кањона Таре, Пиве и Сутјеске — то је историски пут слободе; дивовска попришта: Вучево, Крекови, Доње Баре, Љубин Гроб, Кошута и Балиновац — то су величанствени споменици беспримерног хероизма; а крвава разбојишта у кланцима Сутјеске — то су југословенски Термопили.

Нека петнаестогодишњица Битке на Сутјесци, у којој је извојевана једна од најзначајнијих победа у целокупној историји наших народа, буде смотра наше снаге и нашег самопоуздања, нека у овим мутним временима буде и пријатељима и непријатељима најбољи доказ наше националне свести, јединства и незадрживог хода путевима прегалаштва ка сјајној будућности. Нека наш израз пијетета према знаним и незнаним херојима, који се жртвоваше за слободу и независност своје домовине, за социјалну правду и демократију, буде потстрек млађим поколењима да са истим пожртвовањем чувају нашу драгоцену тековину, социјалистичку републику Југославију, која је створена морем крви и брдима костију њених верних и храбрих синова.

Сви наши народи треба да буду вечито благодарни за ову велику победу славом овенчаном војсковођи маршалу Титу, његовим палим див-јунацима и свима преживелим борцима и руководиоцима, учесницима у овој величанственој епопеји наше историје.